

УДК 159.9.07-053.6:316.362.1-055.52-055.62

Т. М. Павлюк

Received: December 02, 2016

Revised: February 20, 2017

Accepted: March 12, 2017

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ПРО БЛАГОПОЛУЧНІ ВЗАЄМИНИ З БАТЬКАМИ

У статті наведено результати емпіричного дослідження гендерної специфіки уявлень старших підлітків про благополучні взаємини з батьками. Вибірка дослідження містила 120 осіб, учнів 9-х класів гімназій і загальноосвітніх шкіл м. Луцька, віком 14–15 років, серед них – 48 хлопців, 72 дівчини. Результати емпіричного дослідження дали змогу встановити за психологічним типом гендерної ідентичності три групи підлітків: маскулінну, фемінну, андрогінну. Виявлено, що кожна із цих груп має свої особливості уявлень про благополучні взаємини з батьками. Так маскулінні підлітки пов'язують його насамперед із наданням дитині самостійності, яка заснована на взаємній довірі, упевненості в силах дитини, відсутності жорсткого батьківського контролю. Потреба в проявах емоційного прийняття з боку батьків у маскулінних підлітків найнижча серед гендерних груп. Прояви директивності батьків, особливо тата, вони сприймають найгостріше порівняно з фемінними й андрогінними підлітками. Перевагу надають ставленню до себе батька. Фемінні підлітки благополучні взаємини з батьками вбачають у проявах безумовно позитивного ставлення до себе поза вихідними очікуваннями батьків і конкретними власними успіхами. Прояви батьківської ворожості фемінні підлітки сприймають найгостріше порівняно з іншими гендерними групами. В уявленнях про благополучні взаємини з батьками андрогінних підлітків виявлено чітку диференціацію: з боку мами вони потребують безумовне позитивне прийняття, емоційне розуміння, співчуття, а з боку батька – самостійність, засновану на взаємній довірі, упевненість у силах дитини. Андрогінні підлітки характеризуються високою толерантністю до проявів батьківської непослідовності і із боку мами, і тата.

Ключові слова: дитячо-батьківські взаємини, андрогінність, маскулінність, фемінність, старший підлітковий вік.

Pavliuk T. M. Gender Peculiarities of Senior Adolescents' Representations of Successful Relationships with Parents. The article represents the results of empirical study of senior adolescents' gender-specific representations about successful relationships with their parents. The sample contained 120 people, the 9th-grade-students of Lutsk gymnasiums and secondary schools, 14–15 years old, including 48 boys and 72 girls. The results of empirical study allowed revealing three groups of adolescents by the psychological type of gender identity: masculine, feminine, androgynous. It was found out that each of these groups has its own particular ideas about successful relationships with parents. So, masculine teens

associate them primarily with the provision of child autonomy, which is based on mutual trust, confidence in the child abilities, and absence of strict parental control. The need in parents' emotional acceptance is the lowest as for masculine adolescents among gender groups. Manifestations of parents' directivity, especially of father, are perceived as the most acute comparing with the feminine and androgynous teenagers. Particular attention is paid to a father's attitude towards them. The feminine teens see successful relationships with their parents in manifestations of positive attitude towards them; regardless of the initial expectations of the parents and their own concrete successes. Parents' hostility is most acutely perceived by feminine teens in comparison with the other gender groups. Clear differentiation is discovered in the androgynous adolescents' representations about successful relationships with parents: from a mother's side they need unconditional positive perception, emotional understanding, empathy, while from a father's side they need self-reliance, based on mutual trust and confidence in the child abilities. Androgynous adolescents are characterized by high tolerance to manifestations of parental inconsistency both from father's and mother's side.

Key words: parent-child relationships, androgyny, masculinity, femininity, late adolescence.

Павлюк Т. Н. Гендерные особенности представлений старших подростков о благополучных взаимоотношениях с родителями. В статье представлены результаты эмпирического изучения гендерной специфики представлений старших подростков о благополучных взаимоотношениях с родителями. Выборка исследования составляет 120 человек, учеников 9-х классов гимназий и общеобразовательных школ г. Луцка, в возрасте 14–15 лет, среди них 48 юношей и 72 девушки. Результаты эмпирического исследования позволили установить согласно психологическому типу гендерной идентичности три группы подростков: маскулинную, феминную, андрогинную. Обнаружено, что каждая из этих групп имеет свои особенности представлений о благополучных отношениях с родителями. Так, маскулинные подростки связывают их прежде всего с предоставлением ребенку самостоятельности, основанной на взаимном доверии, уверенности в его силах, отсутствии жесткого родительского контроля. Потребность в проявлениях эмоционального принятия со стороны родителей у маскулильных подростков является самой низкой среди гендерных групп. Проявления директивности родителей, особенно отца, воспринимаются ими наиболее остро по сравнению с феминными и андрогинными подростками. Предпочтение отдается отношению к себе отца. Феминные подростки благополучные отношения с родителями видят в проявлениях безусловно позитивного отношении к себе вне зависимости от исходных ожиданий родителей и от конкретных собственных успехов. Проявления враждебности родителей феминные подростки воспринимают острее по сравнению с другими гендерными группами. В представлениях о благополучных отношениях с родителями андрогинных подростков обнаружена четкая дифференциация: со стороны мамы они нуждаются в безусловном позитивном принятии, эмоциональном понимании, сочувствии, тогда как со стороны отца – самостоятельности, основанной на

взаимном доверии, уверенности в силах ребенка. Андрогинные подростки характеризуются высокой толерантностью к проявлениям родительской непоследовательности, как со стороны отца, так и со стороны матери.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, андрогинность, маскулинность, феминность, старший подростковый возраст.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж усього періоду дорослішання взаємини дитини з батьками дуже важливі і для дітей, і для батьків, вони суттєво впливають на формування особистості дитини. Під час дорослішання стосунки з батьками змінюються, й особливо інтенсивно це відбувається в підлітковому віці. Цей період життя дуже складний і для самих дітей, і для їх батьків. Підлітковий вік характеризується досить швидкими темпами розвитку особистості, появою новоутворень і формуванням якісно нових взаємин із дорослими й однолітками. Усе це робить сферу взаємин підлітків із батьками вразливою, складною – натомість дуже важливою. Складність ситуації посилюється необізнаністю ані батьків, ані підлітків із закономірностями розвитку дитячо-батьківських стосунків, неусвідомленістю причин цих проблем. Як результат – непорозуміння, взаємні звинувачення, конфлікти. Це своєю чергою призводить до посилення протестних реакцій і емансипованої поведінки з боку підлітків і до спроб посилити контроль, або навпаки – повністю «відпустити» підлітків із боку їх батьків. Унаслідок і діти, і батьки переживають цілий комплекс особистісних проблем, які позначаються на психологічному благополуччі і дітей, і самих батьків.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різні аспекти проблеми дитячо-батьківських взаємин у старшому підлітковому віці широко представлені в психологічних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених (М. Алексєєва, Т. Алексєєнко, А. Апішева, Г. Бевз, Г. Беженар, Л. Божович, Д. Баумрінд, В. Васютинський, Л. Виготський, Л. Дейниченко, Г. Дьяконов, М. Кле, С. Ковальов, В. Козлов, І. Кон, О. Косарева, А. Лічко, В. Семиченко, Л. Фомічева, О. Хархан, Е. Шефер та багатьох інших). Проблемі взаємин батьків та дітей приділяли увагу й представники психоаналітичного напрямку (Е. Берн, З. Фройд, Е. Фромм та ін.); гуманістичного напрямку (Т. Гордон, В. Сатир, К. Роджерс, Е. Фромм, А. Адлер та ін.); гештальтпсихології (В. Келлер, К. Левін, К. Коффка та ін.); біхевіоризму (А. Бандура, Б. Скінер та ін.). Основні підходи до розуміння дитячо-батьківських взаємин в обтяжливих умовах життя вивчали А. Варга, А. Захаров, О. Соколова,

В. Гарбузов, Е. Ейдеміллер, В. Москаленко. Проте їх аналіз виявляє фрагментарність розвідок щодо такого ракурсу цієї проблеми, як уявлення підлітків про благополучні взаємини з батьками, який не був предметом спеціальної дослідницької уваги науковців-психологів. Саме така постановка питання з обов'язковим урахуванням гендерних особливостей допоможе розширити наукове розуміння дитячо-батьківських стосунків у підлітковому віці й створити умови для подальшої їх гармонізації.

Мета дослідження – на підставі емпіричного дослідження висвітлити гендерну специфіку уявлення старших підлітків про благополучні стосунки з батьками.

Методи й методики. Виявлення таких поведінкових ознак батьківського ставлення до своїх дітей, що їх старшокласники сприймають як благополучні, і таких, які сприймають як неблагополучні, на думку самих дітей, здійснювали за модифікованим нами варіантом методики «Діти про батьків» [2]. Методика вивчає установки, поведінку й методи виховання батьків у тому вигляді, якими їх бачать діти старшого підліткового віку. Ми соголосні з тими дослідниками, які вважають, що опитувальник цієї методики описує всю палітру особливостей проявів батьківського ставлення до своєї дитини. Саме тому, використавши основні питання цієї методики, ми передбачали визначити важливість певних ознак у ставленні батьків до своїх дітей на думку самих дітей. Певні характеристики сприймають і оцінюють діти, на підставі чого можна визначити, наскільки важливі вони для старших підлітків у формуванні уявлень про благополучні чи неблагополучні стосунки з батьками. Суть модифікації методики полягала в тому, що учням пропонувалось визначити за шкалою від нуля до 10 балів важливість кожного прояву батьківської поведінки стосовно себе з огляду на те, наскільки цей прояв важливий, коли йдеться про добре ставлення батьків до дитини. Психологічний тип гендерної ідентичності підлітків визначали за методикою С. Бем [1].

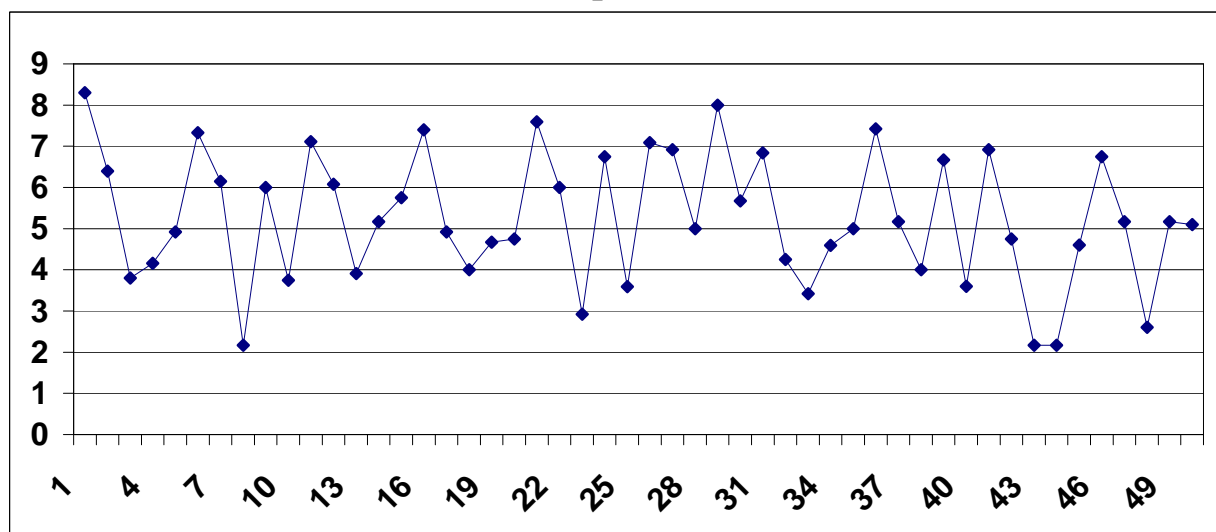
Вибірку дослідження склали учні 9-х класів гімназій і загальноосвітніх шкіл м. Луцька. Обсяг вибірки становить 120 учнів, серед яких – 48 хлопців, 72 дівчини. Вік досліджуваних – 14–15 років.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За психологічним типом гендерної ідентичності досліджуваних розподілили на групи фемінної, маскулінної, андрогінної психологічних статей (за методикою С. Бем). Подальший

аналіз здійснювали способом порівняння уявлень про благополучні стосунки з батьками підлітків андрогінного, фемінного, маскулінного типів психологічної статі.

Оцінки підлітками важливості проявів батьківського ставлення були розподілені так: від 8 до 10 балів – найбільш важливі; від 0 до 3 балів – найменш важливі; від 4 до 7 балів – середні або нейтральні. Відповідно, найбільш важливі оцінки розглядали як уявлення підлітків про прояви благополучного ставлення до себе батьків, а найменш важливі – як прояви неблагополучного ставлення батьків до дитини.

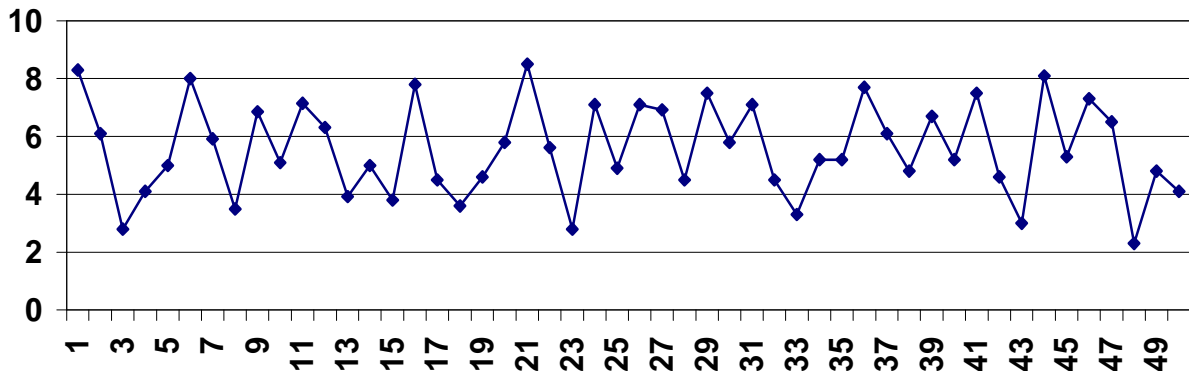
Розглянемо уявлення про благополучні стосунки з батьками підлітків різної фемінної психологічної статі. Так, середні показники важливості проявів поведінки батька старшокласниками фемінної психологічної статі наведено на рис. 1.

Рис. 1. Середні показники оцінок важливості проявів поведінки батька учнями фемінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Як засвідчує рис. 1, підліткам фемінного типу гендерної ідентичності дуже важливо, щоб: «батько дуже часто посміхався мені» (8,3); «дозволяв мені самому вибирати справу до душі» (8); «з розумінням ставився до моїх поглядів та думок» (8,6); «уважав, що у мене має бути власна думка з кожного питання» (7,4); «коли мені сумно, намагався підбадьорити й розвеселити мене» (7,2); «дозволяв планувати проведення канікул на власний розсуд» (7,1); «дуже любляв робити щось разом зі мною» (7,1); «часто хвалив мене» (7,1). Проте ці підлітки вважають, що благополучні взаємини з батьком неможливі, якщо батько: «постійно на мене комусь скаржиться» (2,2); «іноді мені здається, що я йому огидний» (2,9); «цілком можливо, що він мене ненавидить» (2,2); «відчуваю, що він зневажає мене» (2,6).

Середні показники важливості проявів поведінки мами щодо представників фемінної групи наведено на рис. 2.

Рис. 2. Середні показники оцінок важливості проявів поведінки мами учнями фемінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

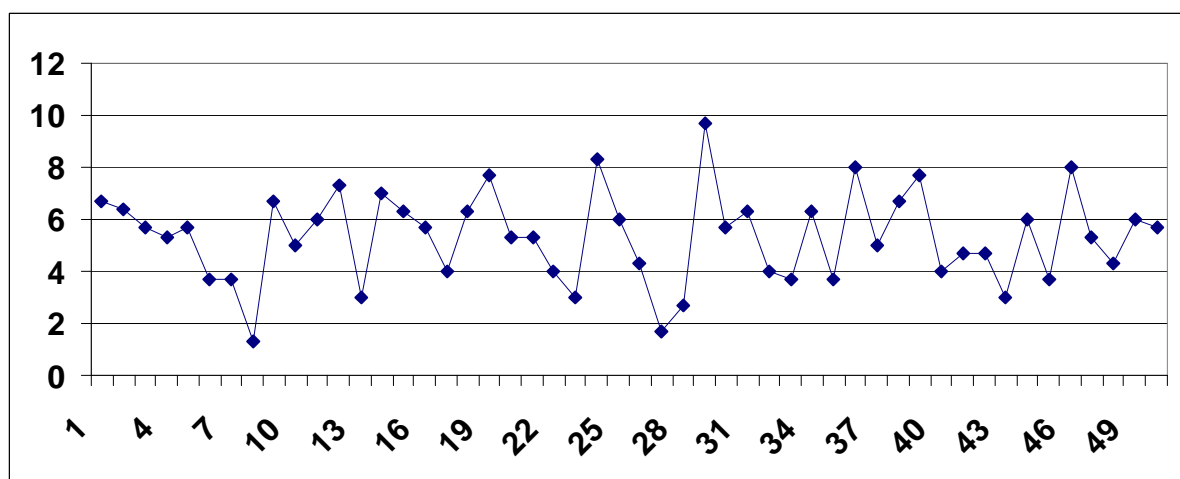
Як видно з рис. 2, учням цієї групи важливо, щоб мама: «дуже часто посміхалася мені» (8,3); «звертала увагу на настрій, намагалася розрадити, розвеселити» (8); «завжди з розумінням ставилася до моїх поглядів та переконань» (8,5); «дозволяла планування канікул на власний розсуд» (8,1). Водночас, на їхню думку, благополучні взаємини з мамою унеможливають такі прояви її поведінки, як: «у неї не вистачає терплячості у ставленні до мене» (2,8); «іноді мені здається, що я їй огидний» (2,9); «цілком можливо, що вона мене ненавидить» (3); «відчуваю, що вона мене зневажає» (2,3).

За методикою «Діти про батьків» кожна із цих характеристик батьківської поведінки включена в одну зі шкал: автономність, директивність, ворожість, непослідовність, позитивний інтерес. У групі підлітків фемінної психологічної статі найбільш вираженими виявилися показники позитивного інтересу з боку матері (7,5) та з боку батька (7,2); дещо нижчі показники автономності з боку матері (6,3) та з боку батька (5,9); за ними йдуть показники директивності мами (5,7) та її непослідовності (5), директивності та непослідовності батька (4,7); найменшими виявилися показники ворожості батька та мами (3,5).

Отже, уявлення про благополучні взаємини з батьками представників цієї групи пов'язано насамперед із проявами безумовно позитивного ставлення до дитини поза їх вихідними очікуваннями й конкретними успіхами дитини. Це проявляється в тому, що батьки емоційно розуміють дитину, співчують їй, вчасно реагують на її проблеми. Тим самим така поведінка батьків створює в старшокласника неусвідомлену впевненість у тому, що він потрібний і цікавий

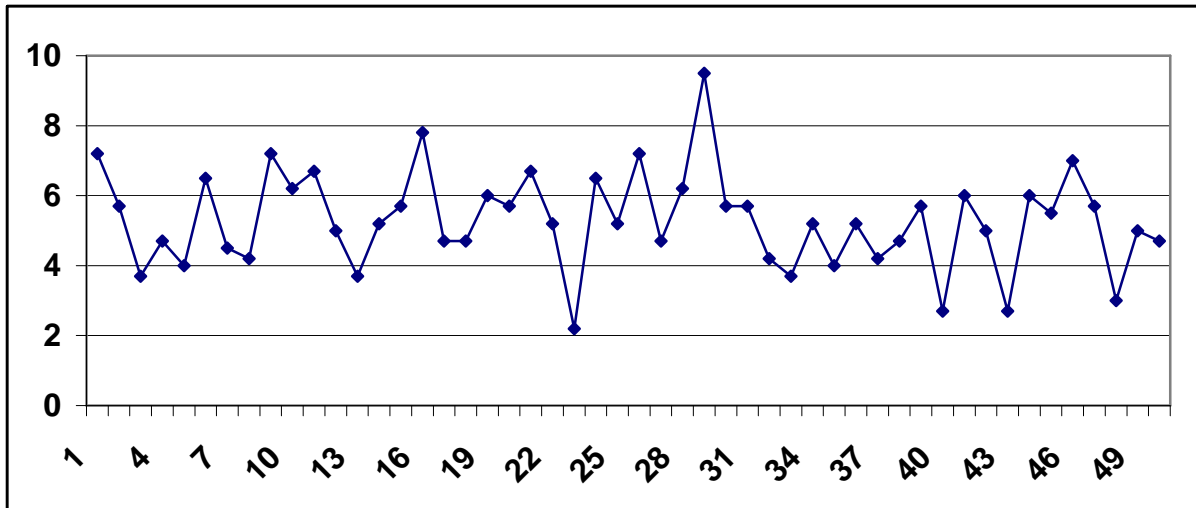
іншим людям, що йому властиві ті особистісні риси, які потрібні йому для досягнення своєї життєвої мети. Неблагополучні взаємини з батьками у фемінних підлітків пов'язані з проявами негативного ставлення батьків, відсутності ласки та поваги, ігноруванні потреб дитини, надмірної суворості й агресивності, що зазвичай призводять до формування в дитини почуття небезпеки, недовіри до світу й людей, невпевненості в собі та тривоги.

Як видно з рис. 3, підлітки маскулінної психологічної статі вважають проявами благополучного ставлення до себе з боку батька такі особливості його поведінки: «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (9,7); «дозволяє робити майже все, що подобається» (8,3); «іноді дуже легко мені прощає, а іноді – ні» (8,3); «вважає, що в мене має бути власна думка з кожного питання» (8); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (8). Неблагополучними проявами батьківського ставлення вони називають: «постійно на мене комусь скаржиться» (1,3); «завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю» (1,7); «категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, а що – ні» (3); «починає сердитися й обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я скоїв» (3); «іноді мені здається, що я йому огидний» (3); «цілком можливо, що він мене ненавидить» (3).

Рис. 3. Середні показники оцінок важливості проявів поведінки батька учнями маскулінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Варто зазначити (див. рис. 4), що серед оцінок проявів поведінки мами досліджуваними маскулінної психологічної статі оцінки «дуже важливо» не виявлено. Виняток – прояв «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (9,5).

Рис. 4. Середні показники оцінки важливості проявів поведінки мами учнями маскулінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Щодо проявів неблагополучного ставлення з боку мами, то ними виявилися: «іноді мені здається, що я їй огидний» (2,2); «хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді надто мало» (2,7); «цілком можливо, що вона мене ненавидить» (2,7); «відчуваю, що вона зневажає мене» (3). Загалом будь-які прояви ставлення мами до себе маскулінні підлітки розцінюють як нейтральні. На нашу думку, це може свідчити про те, що маскулінні підлітки більшою мірою орієнтовані на взаємини з батьком і, відповідно, на особливості його ставлення до себе.

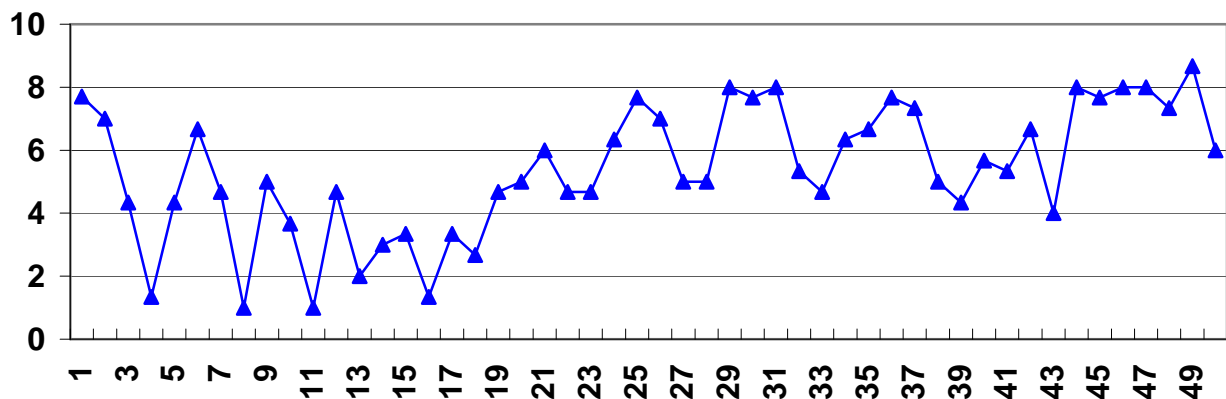
У групі підлітків маскулінної психологічної статі найбільш вираженим виявився показник автономності з боку батька (7,2); дещо нижчі показники позитивного інтересу з боку мами (6,6) й автономності з боку мами (6,1); за ними йдуть показники позитивного інтересу батька (5,8) та його непослідовності (5,4), директивності з боку мами (4,9) та її непослідовності (4,8); найменшими виявилися показники директивності з боку батька (4,4) та ворожості мами (3,8) і батька (3,7).

Отже, уявлення про благополучні взаємини з батьками маскулінних підлітків насамперед пов'язано з наданням їм самостійності, яка заснована на взаємній довірі, упевненості в силах дитини. Дефіцит батьківського контролю сприяє формуванню в підлітків самостійності, почуття більшої відповідальності за свої вчинки, дає старшокласникам змогу почуватися дорослішими. Водночас, за умови низького емоційного прийняття (позитивного інтересу) й вираженої

ворожості, діти сприймають високу автономність як відсутність уваги до потреб дитини, зануреність батьків у власні переживання та справи, відсутність емоційного контакту й інтересу. А такі прояви батьківського ставлення діти цілком справедливо розглядають як неблагополучні. У маскулінних підлітків неблагополучні взаємини з батьками пов'язані також із проявами негативного ставлення батьків, відсутності ласки та поваги, ігнорування потреб дитини, надмірної суворості й агресивності.

Як зазначено на рис. 5, для підлітків андрогінної психологічної статі дуже важливі такі прояви ставлення до себе батька: «моя кімната або куток – моя фортеця: можу прибирати її або ні, він сюди не втручається» (8,6); «намагається відкрито довести, що любить мене» (8); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (8); «дозволяє мені самому обирати справу до душі» (8); «дозволяє мені планувати проведення канікул на власний розсуд» (8); «часто перевіряє, чи я все прибрав так, як він наказував» (8).

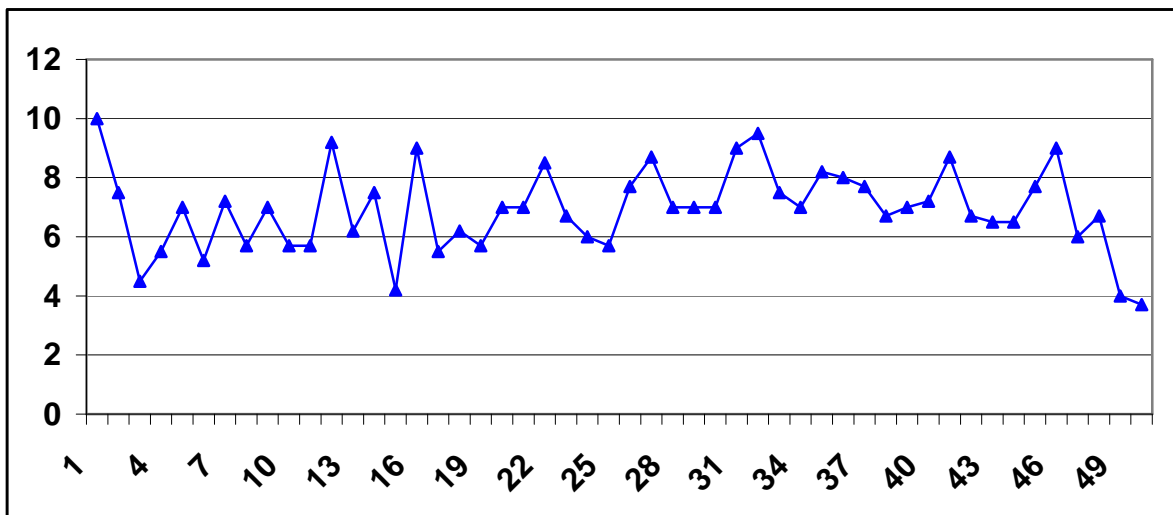

Рис. 5. Середні показники оцінки важливості проявів поведінки батька підлітків андрогінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

Проте вони вважають, що благополучні взаємини з батьком не можливі, коли батько: «дуже любить щось робити разом зі мною» (1); «постійно на мене комусь скаржиться» (1); «коли мені сумно, намагається розвеселити й підбадьорити мене» (1,3); «якщо я кудись іду, сам вирішує, коли я маю повернутися» (1,3); «починає сердитися й обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я скоїв» (2); «мало цікавиться тим, що мене хвилює і чого я хочу» (2,6); «дозволяє мені йти, куди я хочу, не питаючи в нього дозволу» (3).

Як свідчать дані рис. 6, підлітки андрогінної психологічної статі вважають дуже важливими проявами благополучних взаємин із

мамою такі: «моя кімната або куток – моя фортеця: можу прибирати її або ні, вона сюди не втручається» (10); «завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці й у школі» (9,5); «якщо доручає мені щось робити, то вважає, що я маю виконувати тільки цю роботу, доки не закінчу її» (9,2); «коли мені сумно, намагається розвеселити й підбадьорити мене» (9); «намагається відкрито довести, що любить мене» (9); «завжди відверто відповість на будь-яке моє запитання, про що воно б не було» (9); «завжди знаходить для мене час, коли це мені потрібно» (8,7); «стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені сказано» (8,5); «завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю» (8,5); «дуже важко наперед визначити, як учинить, коли я зроблю щось хороше або погане» (8,2); «вважає, що у мене має бути власна думка з кожного питання» (8). Проявів неблагополучного ставлення до них мами у цих підлітків не виявлено.

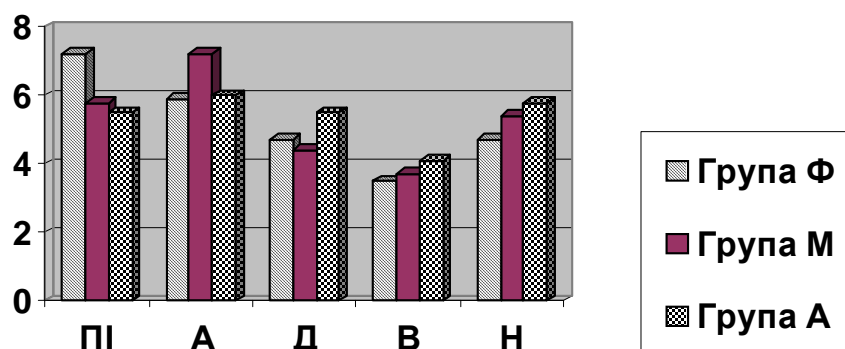
Рис. 6. Середні показники оцінки важливості проявів поведінки мами підлітків андрогінної психологічної статі за методикою «Діти про батьків»

У групі підлітків андрогінної психологічної статі найбільш вираженими виявилися показники позитивного інтересу (7,8) та директивності (7,6) з боку мами; дещо нижчі показники непослідовності мами (6,6), автономності з боку мами (6,5) та її ворожості (6,3); за ними опинилися показники автономності з боку тата (6), його непослідовності (5,8), позитивного інтересу тата (5,5) і його директивності (5,5); найменшим виявився показник ворожості з боку тата (4,1).

Отже, уявлення андрогінних підлітків про благополучні взаємини з батьками пов'язано насамперед із безумовним позитивним ставленням із боку мами, її емоційним розумінням своєї дитини, співчуттям,

вчасним материнським реагуванням на проблеми дитини, розумним лідерством із боку мами, з наданням батьком самостійності, заснованої на взаємній довірі, упевненості в силах дитини. Неблагополучні взаємини з батьками в андрогінних підлітків пов'язані з проявами ворожості з боку батька, ігнорування потреб дитини, надмірного контролю, його суворості й агресивності.

Як видно з рис. 7, розподіл проявів поведінки батька за параметрами цієї методики й, відповідно, вираженість їх показників у представників усіх груп дещо різниться. Зокрема, у досліджуваних фемінової статі яскраво виражений позитивний інтерес (7,2), а в досліджуваних маскулінової статі – автономність (7,2). Дещо нижчими виявилися оцінки автономності андрогінних (6) і фемінової статі (5,9) підлітків, позитивного інтересу маскулінової статі (5,8) і андрогінних (5,5) підлітків, непослідовності андрогінних (5,8) та маскулінової статі (5,4), директивності андрогінних підлітків (5,5). Найменшими виявилися показники ворожості, серед яких в андрогінній групі – 4,1, у маскулінової статі – 3,7, у фемінової статі – 3,5.

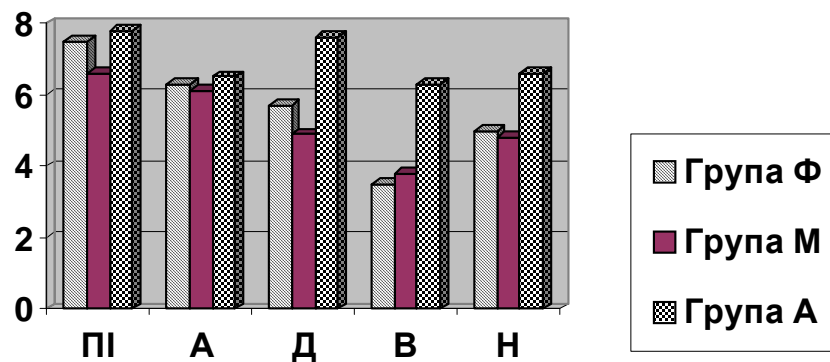

Рис. 7. Розподіл проявів поведінки батька за параметрами методики «Діти про батьків» згідно з уявленнями підлітків із різним психологічним типом гендерної ідентичності

ПІ – позитивний інтерес, *А* – автономність, *Д* – директивність, *В* – ворожість, *Н* – непослідовність.

Порівняння показників важливості проявів поведінки мами з огляду на уявлення підлітків про благополучні взаємини з батьками за параметрами методики «Діти про батьків» (див. рис. 8) виявило, що найвищі показники важливості проявів позитивного інтересу (7,8) та директивності (7,6) з боку мами в представників андрогінної статі, позитивного інтересу – фемінової статі (7,5). Дещо нижчими виявилися

показники автономності (6,5), непослідовності (6,6), ворожості (6,3) в андрогінних підлітків. На одному рівні з ними показники позитивного інтересу представників маскулінної (6,6), автономності – фемінної (6,3) та маскулінної (6) статі. Нижчими за них виявилися показники директивності фемінних (5,7) і маскулінних (4,9) старшокласників, непослідовності – фемінних (5) і маскулінних (4,8) учнів. Найнижчими опинилися показники ворожості маскулінних (3,8) і фемінних (3,5) підлітків.

Рис. 8. Розподіл проявів поведінки мами за параметрами методики «Діти про батьків» згідно з уявленням підлітків із різним психологічним типом гендерної ідентичності

ПІ – позитивний інтерес, *А* – автономність, *Д* – директивність, *В* – ворожість, *Н* – непослідовність.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, як свідчать наші дані, уявлення про благополучні взаємини з батьками підлітків різної психологічної статі дещо різняться, і це варто враховувати батькам у своїй взаємодії з дітьми старшого підліткового віку. Перспективи дослідження вбачаємо в розробленні профілактичної й корекційної програм психологічного супроводу старших підлітків із різним типом гендерної ідентичності та їх батьків.

Література

1. Мудрик А. Б. Гендерна компетентність особистості: теорія, діагностика, розвиток : посібник / А. Б. Мудрик. – Луцьк : [б. в.], 2014. – 200 с.
Mudryk A. B. Genderna kompetentnist osobystosti: teoriya, diahnostyka, rozvytok : posibnyk [Gender competence of personality: theory, diagnostics and development : a guide] / A. B. Mudryk. – Lutsk, 2014. – 200 s.
2. Подросток на перекрестке эпох / С. В. Кривцова [и др.]. – М. : Генезис, 1997. – 288 с.
Podrostok na perekriostke epokh [Adolescent at the crossroads of epochs] / S. V. Krivtsova [y dr.]. – M. : Henezys, 1997. – 288 s.